

ДР ЕМЕРИХ ЛИНДЕНМАЈЕР И РАЗВОЈ БАЊА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1836-1859)

Зоран Ваџић

Увод

Емерих Линденмајер (1806, Ораовица у Банату – 1893, Београд) је дошао у Србију у септембру 1835. године. Постављен је за окружног лекара Подринско-савске команде са седиштем у Шапцу. Начелник санитета постаје 23. јуна 1845. године¹ и на том месту остаје безмало 14 година, све до до 1. априла 1859. године када је стављен на расположење. Свих година свога начелниковања српским санитетом Линденмајер је нарочиту пажњу поклањао испитивању и класификацији минералних вода Кнежевине Србије, уређењу наших бања и њиховој популаризацији.

И пре доласка у Србију, Линденмајер је показивао интересовање за лековитост минералних вода и бањску медицину. Љубав према бањама наследио је од оца који је био хирург, „али се у слободним часовима бавио балнеологијом, истражујући и копајући нове изворе у Бузјашу, где је био са службом“. Линденмајер је као студент помагао свом оцу у његовом раду, упознао се с бањама и заволео рад на њима [1:837].

Анализа Буковичке воде

Радећи као лекар Подринско-савске команде Линденмајер је урадио своју прву анализу једне минералне воде у Србији. Била је то Буковичка вода. Ова анализа урађена 1836. године је истовремено и прва анализа те минералне воде, која ће протоком времена до данашњих дана постати једна од најпознатијих и најпопуларнијих наших минералних вода, уопште.

¹ Сви датуми наведени у овом раду су по јулијанском („старом“) календару.

Пре ове Линденмајерове анализе урађена су већ хемијска испитивања шест минералних вода из Кнежевине Србије у Бечу 1834. године („кисела вода близу Хасан-Пашине Паланке у Нахији Смедеревској; врела и студена вода у Бањи; топла вода код села Брестовца у окружију Црнорјечком; топла вода у Рибарима у окружију Крушевачком; врела вода у Јошаници у окружију Пазарском“². Шеста минерална вода била је из Вишњичке бање), потом и анализе барона Сигмунда Хердера на његовом „рударском путу“ кроз Србију 1835. године, у току ког је извршио квалитативну анализу минералних вода са 18 локалитета (Брестовачка Бања, Сокобања, Бели извор, Треботин, Врњачка бања, Рибарска бања, Јошаничка бања, Буци под Јастребцом, Сеземча, Слатина, Мајдево у крушевачком округу, Отеница, Бањица, Жеочани, Смрдѣљача код Слатине – околина Чачка, Богutowачка Бања, Конарево близу Краљева и Трнава) [2:211].

У својој књизи *Ойис минералних и лековитих вода и њихова ујојпреба уојишће а јосебно лековитих вода у Књажевсјиву Србији до сада јознајих* Линденмајер пише да је „вода ова [Буковик] јоште 1836. год. површно испитана...“ [3:77] и „1836. године били су из Шабца први болестници од мене на ту воду упућени, јочем сам нека јредварителна хемич. јокушенија на самом извору јредузо био, и увјерио се, да ће она у разним теготама од превелике ползе бити моћи.“ (подвлачење ЗВ) [3:86]. У *Србским новинама. Магазину за художесјиво, књијесјиво и моду*, који је излазио у Будиму објавио је ову анализу под насловом „Минерална вода. У Буковик у близу Лознице“ [4]. Први наставак је изишао 22. јануара 1839. године у седмом броју *Магазина*. Овај текст Линденмајер потписује као „Докт. Медиц. и Љекар Округ. Шабачког“.

Садржај рада не одговара поменутом наслову, будући да је Линденмајер писао само о киселој води из Буковика. Међутим, наслов указује на Линденмајерову намеру да испита и минералну воду „близу Лознице“ (Смрдан Бара, данас Бања Ковиљача) и да у *Магазину* саопшти резултат те анализе. До тог испитивања није дошло, јер је Линденмајер 16. јануара 1837. године премештен у Београд „за доктора Шпитаљског“ [1:828].

За постојање извора минералне воде из Буковика и његову лековитост Линденмајер је сазнао од својих пацијената Шапчана. („Страни су тек у прошастом лету долазити почели, *сирјеч многиј из Крагујевца, Шабца*, Београда, Уба и Ваљева, од кои многиј, прем да су без доброг зданија, и неправилно пили, опет су с нешто помоћи, кућама враћали се.“ – подвачење ЗВ) [4:26].

² *Новине Србске*, бр 32, 11. августа 1834. године

„Имајући ја прилику на киселој води,“ – пише Линденмајер – „у Буковику нека покушенија чинити: не пропуштам по дужности мојој, неколико примјечанија овде изложити.“ Линденмајер најпре описује положај села Буковик и самог извора, микро климу, физичке („Ова минерална вода остаје свагда једнака, извире с неизбројеним клобуцима, бистра: ови клобукови ватају се, пошто је вода у каков суд усута, окол; особито с белим вином помешана, многе клобукове пушта, и преставаља, као кад би врела. Мирис има као слабо мастило, вкус с почетка рези, а потом кисео је; први одма изгуби, а последњи боље показује, кад у отвореном суду постои. Топлину има од прилике 10 градуса Reaumur ... Лебац кои се с њом замеси, добро нарасте.“) и хемијске карактеристике воде „главне частице осим угљенокиселог воздуха, (gaz acidum Carbonicum) јесу многа угљенокисела – Сода, (Soda carbonica) и угљенокисело гвожђе (ferrum Carbonicum) и земље.“ [4:27]. Потом анализира дејство активних материја: „1) Угљенокисели воздух, (gaz acidum Carbonicum) кад се у себе вуче, врло шкоди, на другиј начин телу је врло укрјепителан, а особито стремисе дјејствије његово на стомак. – И зато у хрђавом апетиту, у љутини Стомака, у фаличној црној Цигерици, и једу, при кашљу без ватре и при каменој болести, прекрасно је средство. 2) Угљеникисела Сода, (Soda carbonica) као благорастварајуће врло добро средство служи: при одвртнутој црној цигерици и слезини (далак) и другим жлездама; при задржаном и неуредном женском времену, при затвореним шуљевима, при слинавом кашљу, и другим слинавоствима, при каменој болести, при воденој болести од многог љуго пића, или кожане болести, или од отврднуле црне Цигерице, слезине и другиј жлезди, и при дуготрајућој грозници с далком. 3) Угљокисело гвожђе, (ferrum Carbonicum) врло је укрјепително средство, које у слабости стомака, у слабости жила, кад се крв добро неизрађује, сљедователно у бледности; при глистама; при слинавости, у белој цигерици, или у цревима или родителним частима; при неуредном женском времену; у всеобштој слабости тјелесној, а особито при слабом живцима, служити може. По смотренију дјејствија поособениј части ове воде, можемо на дјејствовање у слоги њивој, закључити; и дакле настављамо следујуће болести у којима ова минерална вода, полезна бити може: При хрђавом апетиту; при љутини у стомаку, фаличном једу; при отврднулој црној цигерици, слезини и другим жлездама; при затвору и затвореним шуљевима: тако исто хасновита бити може, у дуготрајућем кашљу без ватре; при самој болести; при неуредном и задржаном женском времену, при слинавости порођајниј Части. – Такођер убледности, у воденој болести, која или од какове кожане болести, или од отврднуле црне

Цигерице или слезине, или од многог јаког пића произлази; при всеобштој слабости тјелесној; или само при слабости живаца: а особито при грозницама с' далком, хасновита је.“ [4:30].

Линденмајер наводи и правила „к употребленију овог божаственог Дара“: „1) Болестник да дође на ову воду при концу Маја, или у почетку Јунија. 2) Болестник треба да дође, пун Надежде и поверенија, да ће одавде здрав отићи, снабдјевен с најпренуждним потребама. 3) Да не пије воду без мере, и да не мисли даће се с тим пре излечити; но баш противно може искусити; јербо безмјерно употребљавање смета дјејствију њеном. [Потом даје упутство коју количину воде треба ког дана пити, у које доба дана, какву храну да конзумира.] 6) Кад је лепа погода, може се болестник, мало и подалеко од овог места удаљити. 9) За време употребљавања ове воде, нетреба никаков другиј љекарства употребљавати. 10) Болестник нетреба да се уздаза, за један дан да ће совршено оздравити: јер полако само могу и најјача лекарства, старе и забајаћене болести лечити. – И ако болестник после тачног употребљавања, за 15. или 20. дана ни најмање ползе познао небуде; то нека је остави, пун надежде даће до године, или са истој или на другој своје изгубљено здравље с божиом помоћу повратити моћи. 11) Ако болестник осети, да му је фајда; то нека једнако продужује, док се год све слабости своје не опрости. – И после тога добро ће бити, ако је још неколико дана употребљавао буде.“ [4:33].

Овај свој рад, у нешто измењеном облику, Доктор военог Штаба Емерих Линденмајер објавиће и у *Додатку Србским новинама* у мају 1840. године, под насловом „Минерална вода у Буковик“ [5].

Минерална вода у Црниљеву у ваљевском окружију

Емерих Линденмајер ће пре постављења на место начелника санитета објавити и новински чланак о минералној води из Црниљева (ваљевски округ). Тај текст појавиће се у часопису *Подунавка*, који је излазио као књижевни додаток *Српских новина*, 9. октобра 1843. Чланак није потписан, али се на основу стила и структуре текста, овај рад може са потпуном сигурношћу приписати Линденмајеру.

Линденмајер најпре износи резултат анализе коју је урадио Павле Илић у Правителственој апотеци. Само на основу хемијског састава „одна на дејствије ове воде у болестима закључити, напрасито би било; јер нису само часишце хемијом у каквој минералној води пронађене болујућим људима од ползе но и дух исши вода, који се за сада јошше никако пронаћи не да, и који се само искусивом

пронаћи може.“ (подвлачења З.В). Будући да нема практичних искустава када је лековитост ове воде у питању, Линденмајер пише да се морају болести у којима ће „употребљавање исте воде од ползе бити, *само* по частицама хемијом пронађенима одредити.“ Даље се наводе болести код којих би ова вода могла бити лековита: „1) У болестима стомака и утробе, као што је: слаб стомак, покварен апетит, горушица (љутина), покварена жуч, оток у жлездама, у слезини (далак), у црној цигерици, болест од глиста, од шуљева, од мокраћног песка (Lythiasis). 2) У болестима груди, као што је дуготрајући кашаљ безнутрење ватре (грознице). 3) У болестима удовни частица, као што је слинавог у истима, неуредно женско време. 4) У болестима сво тело заузимајућима, као што је: бледоћа (Chlorosis), водена болест од далка произлазећа, или пак од јакога пића, раздражљивост, грозница од великог далка.“

Линденмајер свој рад завршава упозорењем: „будући да та вода како од ползе, тако исто и од штете бити може, кад се нерасудно употребљава, то је нужно да сваки болесник, који се том водом ползовати жели, најпре вештог лекара запита: да л’ је та вода за његову слабост? Лекар ће му онда и нужно наставленије дати, а то је уопште следујуће: 1) Да се вода на извору употребљава, кад се време отопли. 2) Да је болесник с нужним аљинама снабдевен, да не озебе. 3) Да не пије те воде без сваке мере, но да почне од мање, па да изиђе по степену навише. 4) Да не једе тешка, масна и много љута јела. 5) Да не пије болесник љуто, јако пиће. – Вина мало може пити. 6) Много да ода и да не седи за оно време, кад воду ту с ползом пити жели. – Напоследку да не мисли да ће за три дана оздравити од болести, која већ више година траје, но да продужи употребљавати ју што више може кад пријемчавати почне да му је та вода од вајде; кад пак види да му за 15-20 дана ништа лакше није, но јоште напротив горе, онда нек се остави те воде, јер она за његову болест није.“ [6].

Рад начелника санитета Емериха Линденмајера на уређењу бања

Као начелник санитета Линденмајер је имао велике могућности да значајније допринесе развоју бањског лечења у Кнежевини Србији. Његов рад на уређењу овог поља нашег санитета одвијао се у неколико праваца. *Прво*, у Правителственој апотеци рађене су хемијске анализе минералних вода. *Друго*, радио је на уређењу бања (сређивање извора, откуп земљишта око извора, изградња објеката

за смештај посетилаца бање...). *Треће*, предлагао је законску регулативу којом се уводи стално присуство лекара у бањама за време сезоне, запошљавају бањски чувари и прописује општи ред у бањама. *Четврто*, пише о нашим бањама у тадашњим листовима и часописима, потом објављује и први компендијум о бањама Кнежевине Србије (*Опис минерални и лековити вода и њино ујо-иџребљење вообшће а ѿнаособ лековитих вода у Књажесѿву Србији досада ѿзнаѿи*, 1856) на српском и немачком језику.

О свом раду на уређењу српских бања Линденмајер је оставио драгоцену сведочанство у књизи *Србија, њен развој и најредак у саниѿеѿу са најоменама о целокујном саниѿеѿском сѿању на Оријенију* (Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitaets – wesen mit Andeutungen über die gesamten Sanitätsverhältnisse im Oriente) која је објављена 1876. године у Темишвару на немачком језику.³

а) Анализе минералних вода

По ступању на дужност Линденмајер тражи од начелника оних округа у којима се налазе извори минералних вода да шаљу узорке на анализу у Државну апотеку. Тако, нпр. 12. марта 1846. године шаље начелнику крушевачког округа допис следеће садржине: „Да би се Јошаничка и Рибарска вода у окружију тамошњем налазећа се, у Правителственој Апотеки хемически испитивати могла, сирјеч: за какову све се ползу оне употребљавати могле, налаже Попечителство внутрени Дјела Началничеству окружија Крушевачког да оно по 1 или по 2 Стаклета од обадве ове воде добро затворене, овамо што пре може на вопросни испит пошаље.“ Већ 1. априла окружни начелник мајор Радован Петровић шаље извештај „У одговору на предписаније

³ Емерих Линденмајер у писму Јовану Бошковићу, библиотекару Народне библиотеке од 26. августа 1876. године пише о настанку ове књиге. По одласку у пензију „...почео [сам] моје артије и белешке по лекарској струци, за дугогодишњу моју јавну службу намножене, скупити и прегледати, па сам нашао да у истим има доста предмета, које неби требало да пропадну. Размисљавајући о овој ствари смислио сам најпосле, да би најбоље било, на основу тога материала списати какво лекарско дјелце. Како ме пак неке моје колеге у тој идеи тврдише, но стом примедбом, да ја то чиним језиком, који ће приступнији бити свеопштим лекарским круговима: то сам се и решио, да тако чиним и то дјело по извесном програму на немачком језику израдим. Претходно сам морао неке недостатке у мојим артијама са саизволењем господe Министара из канцелариски протокола попунити, и затим сам прионо раду, у ком сам у толико успевао, да сам га и свршио и поред свију тешки околности наше отаѿбине дао и штампати.“ – АС, ПО, 60:70

Високославног Попечитељства внутрени дјела од 12. пр. м. СН^о 451, пошаље ту Начелничество у 4 стаклета зактевате воде, 2 од 6 Јошаничке, а 2 пак већа од Рибарске бање, лепо заптивена и запечаћена.⁴

У Државној апотеци су у периоду од 1845. до 1859. године рађене хемијске анализе минералних вода са следећих локалитета: Јошаничка бања и Рибарска бања (крушевачки округ, 1846), Буковик (крагујевачки округ, 1847), Калуђерица (београдски округ, 1848), Бела Вода (јагодински округ, 1850), Паланачки кисељак (смедеревски округ, 1851), Стублина (ваљевски округ, 1852), Доња Бадања (подрински округ, 1854), Коренито (подрински округ, 1854), Цеврин (крајински округ, 1854), Ковиљача (подрински округ, 1855) и Срдљиковоцац (руднички округ, 1855) [3:72; 7:260; 8:411].

Анализе које су рађене у Државној апотеци су комплетније од оних рађених у Бечу и Хердерових, али су и даље минералне воде биле првенствено подвргнуте квалитативној хемијској анализи, а квантитативној, само уколико је оцењено да је реч о значајнијем изворишту, јер није било могућности да се квантитативна анализа увек ради (због оптерећености државног апотекара другим пословима, али и због недостатка потребних хемикалија и инструмената да би се радио и већи број квантитативних анализа). До 1856. године утврђен је хемијски састав минералних вода са четрдесет извора, од којих су се неки већ користили у знатној мери. О другим изворима, који су такође могли да буду значајни и лековити, података је било је далеко мање [9:Д].

Због повећаног обима посла у Државној апотеци по доласку Емериха Линденмајера на место начелника санитета, „правителствени апотекар и хемик“ Павле Илић је 1847. године предочио пописној комисији Министарства унутрашњих дела: (1) да је неопходно, да се запосли једно лице „као ученик или практикант“ са платом лаборанта, (2) да се додатни трошкови због учестало тражених службених анализа надокнаде апотеци и (3) да се „персоналу“ одобри накнада за услуге које не спадају у радне обавезе, за хемијске анализе које се раде по налогу судских и полицијских власти и *анализе минералних вода*. Министарство је поводом овог захтева 30. априла 1848. донело решење којим се одбију сви Илићеви захтеви. Трећи је одбијен са образложењем да „правителствени апотекар“ све хемијске анализе тражене од државних органа обавља по својој званичној дужности [9:§77с].

Питање анализирања минералних вода у Правителственој апотеци није тиме окончано. Кнез Александар је, 1850. године, на јед-

⁴ АС, МУД-С, ф II р 36 1846

ном путовању по унутрашњости земље сазнао да се у јагодинском округу, у месту Бела Вода, појавио извор који је „веома користан за људе којима је потребна здравствена окрепа, а многима је у потпуности здравље повратио“. Кнез је наложио министарству унутрашњих дела да одмах пошаље стручњаке који ће детаљно испитати тај извор и на лицу места извршити хемијску анализу изворске воде.

Кнез је, због недостатка одговарајућег инструментарија, довео у сумњу поузданост анализа урађених у Правителственој апотеци па је препоручио да се узорци свих важнијих лековитих вода пошаљу у иностранство, где ће бити прецизно и поуздано испитани⁵.

У вези са овим кнежевим захтевом вођена је обимна преписка на релацији Министарство унутрашњих дела – Државни савет – Кнез, која је резултирала одлуком Државног савета од 4. новембра 1852. године „према којој минералне и лековите воде Србије не треба слати на анализу у иностранство, већ треба саставити домаћу комисију“. Предложени су начелник санитетског одељења, државни апотекар, уз још неколико особа, мислећи при томе посебно на професора хемије из Артиљеријске школе. Ова комисија добила је задатак да постепено испитује наше лековите воде и чим се нека од тих вода, а на основу налаза комисије покаже „препоручљивом“, да се то најширој публици стави до знања [9:§89a].

Државном савету се 1856. године обратио директор Патолошког института у Бечу др Јохан Хелер, хемичар, са понудом да под одређеним условима уради квалитативну и квантитативну анализу српских минералних вода. Влада је одбила понуду др Хелера, оставши на становишту да анализе минералних вода Кнежевине треба да обавља државна комисија. У Комисију је на место др Ламбла, професора хемије Артиљеријске школе, који је поднео оставку на службу, укључен Михаило Рашковић, професор хемије на београдском Лицеју. Том приликом је одлучено да Комисија сваке године, током летњег школског распуста обилази изворе минералних вода, узима потребне узорке и у лабораторији Државне апотеке врши квалитативну и квантитативну анализу [9:Д].

Министарство унутрашњих дела је 1857. и 1858. године наложило М. Рашковићу и П. Илићу да анализирају минералне воде у свим познатијим бањама у Србији. Анализе минералних вода нису обављене, јер је Рашковић 1857. постављен за владиног „комесара“ у Мајданпеку, где је преко лета вршио дужност „управитеља рударства“, а 1858. године Рашковић се писмом обратио Министарству и навео разлоге због којих није у могућности да обави наложени

⁵ АС, ДС, 580/1852.

посао („потребне су нарочите припреме, чисти реагенси и добри инструменти“) [2:205].

С тим у вези треба напоменути да су у листу „за распрострањавање полезни знања који издаје и уређује Ђ. Малетић и В. Вујић“ *Родолубац* објављена два непотписана текста у којима се говори о стању наших бања и важности детаљних квалитативних и квантитативних анализа минералних вода. Аутор ових текстова је, највероватније, Линденмајер. Ову претпоставку темељимо на структури и садржају објављених текстова који одговарају објављеним радовима које је Линденмајер потписао.

У првом чланку „Лековите воде у погледу на наше стање“ пише се о потреби уређења бањских лечилишта и о „необходимој потреби основне физикално-хемијске анализе (разчланења) минерални вода. Ни један лекар (...) несумња данас више о томе, да дјелство целителни извора довољног објаснења налази у материјама, хемијском анализом одкривеним и њином саставу у води, у температури и другим споредним утицајима, и да су сваколика искуства у смотрењу дјелства њиовог прибављена, без хемијске анализе сваког основа лишена и зато недовољна и непоуздана.“ Линденмајер износи и своје уверење „да само оно искуство око лековити вода праву вредност има, које је вештим лекаром онда учињено, кад му је хемијска како квалитативна, тако и *количесџивенна анализа* (подвукао З.В) добро позната. Оне пак хемијске анализе, у којима се у име количества саставни части наводи само: много – доста – мало – нешто – знак – немају за нас готово никакве цене“ [10].

Други текст „Хемијска анализа минерални вода“ писан је као реакција на Рашковићево одбијање да се без адекватне опреме (инструменти и потребни реагенси) упусти у детаљну анализу минералних вода. „Као што смо извештени, анализирање наши минерални вода (...) опет је на неизвјестно време одложено. Узрок томе, по чувењу, лежи у недовољним средствима, која су за ту цел јошт прошле године набављена, и у увиђеној од надлежне стране немогућности, да би се тако важан задатак са овим средствима повољно решити могао.“ Линденмајер изражава искрену захвалност „дотичним лицима“ [Илићу и Рашковићу] „што су ову немогућност савестно признали и од анализирања одустали“. У наставку текста опширно се описује поступак хемијске анализе минералних вода, која је двојака „*квалитативна* и *количесџивена*. Првом дознајемо какве саставне частице која вода у себи садржи; другом пак количину поједини ови частица“ и набрајају реагенси и инструменти потребни за те анализе. Текст се завршава с надом да ће се се уа-

жити тешкоће око анализирања вода и да ће се ипак све учинити да се оне отклоне: „Несумњајући о способностима одређени за исто лица, сумњамо ми само, да ће ова к њему живо и свесрдно прионути моћи, док год и другим равно тежким дужностима везана буду. – Због тога и губимо надежду на добар успјех; – развје ако се речена лица барем за две, три године од садашњи њиови дужности разреше; или – ако се које друго лице на то одреди, које би се изкључително овим послом занимало“ [11].

Током преписке са Књазом 1851. године, министарство унутрашњих дела, тачније Линденмајер као начелник санитета, је било на становишту да недовољно коришћење домаћих бања није толико узроковано недостатком темељних хемијских анализа минералних вода („...и по Европи има лековитих вода које никада нису темељно испитане! Евентуално су их површно испитивали лекари или апотекари на својим пропутавањима. Упркос томе на хиљаде људи може своје поново успостављено здравље да захвали баш тим изворима.“) већ неадекватним, често и никаквим, смештајем за бањске госте. Други разлог недовољне посећености наших бања је што „у летњем периоду код извора нема лекара који би могли да госте саветују, и да надзиру начин употребе тих лековитих вода.“ Линденмајер наглашава „да се по свим европским бањама брину о добром смештају бањских гостију и да тамо има довољно лекара који гостима увек стоје на располагању.“ Министарство је у поменутом извештају изнело своје мишљење да би требало да се код извора минералних вода, које обећавају добар успех у лечењу, изградe конаци за смештај бањских посетилаца и да у бање током лета треба слати лекаре с одговарајућим инструкцијама [9:§89a].

б) Уређење бања

У првим деценијама 19. века бање Кнежевине Србије су биле у прилично запуштеном стању, и нису могле да задовоље основне потребе болесника. Неке од њих су биле „онакве какве их је Бог створио, без икаквог људског додатака“. У неким, пак, постојала су стара урушена купатила, из времена турске владавине. У Ковиљачи није било икаквог склоништа, у Рибарској Бањи постојало је једно купатило у веома трошној згради, тако „да се више у овој знаменитој бањи купати не може“. У Јошаничкој Бањи „зданија тамошња за купање јесу врло несавршена“ [12:26].

Потребне информације о стању наших бања и лековитих извора Линденмајер је прикупљао службеним каналима од окружних начелника и/или личним увидом, и од разних „приватних лица“.

Тако је, на пример у августу 1849. године по налогу Министарства унутрашњих дела извршио преглед Брестовачке, Рибарске и Соко бање, и о затеченом стању поднео извештај. У извештају су предложене и одговарајуће мере које ће побољшати стање у бањама. Са Линденмајером је на пут кренуо и државни инжењер Невола, који је послат од стране министра грађевина да изврши преглед државних грађевина у крушевачком, алексиначком и црноречком округу.

Линденмајер је о предузетом путовању поднео детаљан извештај *Високословному Појечийшељсѣву Внушрени Дела* 27. октобра 1849.⁶ На основу овог извештаја урађени су планови за проширења бањских имања, уређење извора и купатила и подизање зграда за смештај бањских посетилаца. Ти планови су у добром делу реализовани још за време трајања Линденмајеровог начелниковања. И потоњи начелници санитета су поступали по њима за време свог мандата.

Да би се извори минералних вода заштитили, да би се изградила купатила и „станови за болујуће“ најпре је морала да се од приватних лица откупи земља око извора на којој би требало, по плану, да се гради бањско лечилиште.

Линденмајер, као шеф санитета ради на градњи и уређењу свих важнијих бања у Кнежевини Србији. Најпре Буковичке бање (1846), потом Соко бање и Бање Ковиљаче (1848), Брестовачке и Рибарске (1850) и Паланачког кисељака (1852)⁷. [2:223]

У првим годинама Линденмајеровог начелниковања, током 1847. и 1848. године, купљено је земљиште у Буковику и Соко Бањи. Није заборављена ни „Смрдан бара“, па је и на том месту обезбеђено земљиште за будућу градњу [9:§77b].

⁶ АС, МУД-С, ф V р 89 1849

⁷ По једном извештају Министарства финансија о приходима и расходима бања у Краљевини Србији за 1902. годину видимо да су у то време у државној својини биле Буковичка, Брестовачка, Врањска, Врњачка, Ковиљача, Нишка, Рибарска и Соко бања. Линденмајер није учествовао у изградњи Врањске и Нишке бање које су тек 1878. године припојене Србији, и Врњачке бање у којој је *Основайтелно-фундајорско друштво* отворило 1869. прву праву бањску сезону. Иначе, ова бања је почела да се користи десет година раније када је у њу на лечење дошао владика Јања (епископ Јоаникије Нешковић). Болесног владика је у бању довео свештеник Хаци Јефимије Поповић који је прочитавши Линденмајерову књигу *Опис минералних вода у Кнежевини Србији* сазнао за лековитост врњачке воде и потом уредио један од топлих извора.

Државни савет је Буџетом за 1847. годину одредио 2500 талира „на грађење при извору Киселе воде у Буковику једне Меане, колебе за прост народ и кошаре за гостинске коње“, но „постројавање ови зданија морало се одложити, због мјеста које је у толико онде мало и тескобно било, да се ни једно више зданије, кромје већ постојећег тамо једног правителственог зданија, сместити није могло, а камо ли која ће јоште и у напредак нуждна бити. И зато Попечитељство је увидело да је нужно пре свега јошт постарати се, како би и на који начин најбоље могло мјесто и плац код споменуте Буковичке воде распрострањити се, тога ради оно је даљни свој корак учинило и по том у слѣдству посљедовати на његово предложено височајше под 6. Маја пр. год. ВН^о 1008 рјешеније одкупило је од неки буковичана близу око извора Киселе воде тамо наодеће се земљиште с којима ће мјесто и плац за исту довољно пространства имати, остало пошто се јоште и једна ливада поч. Даниловића докупи, ова ће је такође од потребе, и која ће иначе, ако би неодкупљена остала на сметњи бити. А и исплату већ одкупљени земаља 509 # це. и 8 цванцика из горе одобрене суме издато је и потрошено.“⁸

У годишњем буџету за 1850. годину, између осталог, била је одређена сума за куповину земљишта потребних за лековите изворе [9:§85h]. Те године је у Брестовцу, код бање купљено земље „од прилике за 1000 дана орања простора“⁹. Купљено земљиште је према тамошњем обичају ограђено као државно власништво [9:§86]. „Пре него што се је тамо код Брестовачке Бање постојећа земља за рачун Правителства по гласу горњи известија узела, и осинорила, Правителство никакви други добара код речене Бање имало није, осим једнога коначића, једне меане и два Купатила.“¹⁰

Министарство није пропуштало ниједну прилику да око лековитих извора купује погодна земљишта за будућу градњу. Тако су током 1852. године купљена земљишта око алкалних извора у Паланци и кисељака у Буковику, а у појединим случајевима извршена је експропријација судским путем како би се избегле евентуалне будуће непријатности [9:§93d].

На купљеној земљи граде се купатила, коначи, уређује се околина.

Министарство унутрашњих дела је добило одобрење и потребна новчана средства за изградњу једне мање зграде у Буковику са

⁸ АС, ДС, 68/1849

⁹ АС, МУД-С, ф V р 89 1849

¹⁰ Исто

неколико соба и широким ходником и довођење извора у боље стање [9:§66a].

Наредне, 1847. године, Министарство је оформило комисију која је требало да проучи тамошњу околину и да истражи могућност проналажења још једног лековитог извора, јер је постојала бојазан да се приликом темељне поправке постојећег извора, због евентуалне непажње приликом копања, изгуби жила лековите воде. Ову комисију су чинили начелник санитетског одељења др Линденмајер, државни инжењер Неволла, окружни физикус др Мајнерта и један чиновник из окружног начелства.

Комисија је добила следеће инструкције: 1) да у околини постојећег извора пронађе, уколико је то могуће, још један извор да би се и ту извели потребни радови; 2) да по постигнутом резултату комисија предложи како даље треба поступати са старим извором, узимајући при томе у обзир да преко лета због бањских гостију ништа не може да се предузима; 3) да одреди одговарајуће место за добру гостионицу и потребне пратеће објекте, али у сваком случају на довољној удаљености од лековитих извора. Комисија је са успехом обавила задатак, пронађен је још један снажан извор, чија се вода ни по чему није разликовала од старог, и спремила је опширни извештај о својој делатности, доставивши и план земљишта које треба откупити. Није пропустила да наведе и најбоље место за изградњу државне механе.

Министарство је усвојило извештај и на основу њега је дало предлог Државном Савету да се износ новца, одобрен за градњу у Буковику, једним делом употреби за куповину потребног земљишта, а другим за изградњу летњих смештајних објеката и штала. Као што је већ наведено, овај предлог је одобрен, а министарству је наложено да га спроведе [9:§74a].

Санитетско одељење МУД је извештено 1848. године од окружног начелника и „приватних особа“ да се количина воде у Бањи код Алексинца упадљиво смањује и да је прошлог лета резервоар једва могао да се једном дневно напуни свежеом водом. Министарство је одлучило да др Линденмајера и инжењера Неволлу пошаље у ту бању како би детаљно истражили узроке смањења количине воде и дали предлог за решавање овог проблема. Комисија је добила пуномоћ за извођење свих радова који су потребни за темељну обнову бањских купатила. После детаљних испитивања дошло се до закључка да због дотрајалости система за довод воде и лошег стања купатила (која су изграђена од дрвета које је на многим местима труло) настаје велики губитак минералне воде, „јер вода за

купање не отиче до места одређења, већ се разлива испод фундамента“. Комисија је израдила потребне планове и проследила их министарству заједно с исцрпним извештајем о свом раду.

Министарство је проверило овај извештај и уз њега послате планове и упутило је Државном савету предлог да се у Буџету поред предвиђене суме за обнову ових купатила, одобри и додатни износ за куповину земљишта око купатила. Државни савет је одобрио овај предлог, одлуку је 1. априла потврдио кнез, а министарству је препуштена даља реализација [9:§78a].

Линденмајер пише 4. новембра полицијском економском одељењу „да је нужно купатило у Буковику, које је унеколико ископано и већ од болестника употребљавано, оправити за идућу годину т. ј. да се у сантрач од дасака растови постави и у два одјеленија у наоколо барем на једног фата високо, тако исто даскама обгради: то се умољава предхваљено одјеленије, да изволи наредити, да се у исто време приуговаранија за вопросну шупу јапија и за купатило одсече и прибави нужна јапија, како би се и оно по наведеноме приликом прављења шупе, начинити могло.¹¹“

У Рибарској бањи се темељна обнова купатила врши 1850. године. По обављеним радовима бања је добила једно велико купатило и два мања одвојена од њега.

Посебну пажњу 1851. године заслужио је алкални кисељак у Паланци, који је у то време био у најлошијем стању. У Паланку су током лета стигли др Линденмајер и државни апотекар Павле Илић да би испитали право стање и на извору обавили привремену квалитативну анализу, а воду са тог извора касније у Београду испитали и квантитативно. Резултат рада ове мисије према предатом извештају био је следећи: да је вода са овог извора слична осталим киселим водама по Србији, и да се лако може уредити за употребу, само би речица Јасеница морала пре тога да буде регулисана, како би се спречиле њене поплаве, а на самом извору би се због ниског његовог положаја морао да начини добар одвод [9:§89a].

Код сумпорног извора у селу Биоска (ужички округ) подигнуто је купатило 1858. године, ограђено је земљиште које припада бањи, и на њему је саграђено неколико барака за смештај гостију [9:Д].

Државне механе које су грађене у бањама давне су, по обављеној лицитацији, у годишњи закуп. О закупу је сачињаван детаљни уговор којим је утврђено време закупа, износ годишње аренде, обавезе закупопримца. Арендатор се обавезује да кирију плаћа на

¹¹ АС, МУД-С, ф V р 46 1849

време, да се о закупљеним државним добрима стара са пажњом доброг домаћина, да држави надокнади сву насталу штету, али и да ће „разна и довкусна јестива и пића и то таква у Меани имати и држати, како би долазећим гостима одма у зактевању са добро вкусним јестивима и пићем соотвостјевовати могао, па да ће само ону цјену за јестиво и пиће од госта изтизивати која ће му се у Тарифи Начелничеством предписати, а свега онога избјегавати, које не би повода дало гостима у издавању и то неповољнијег јестива и пића, а у сверху тога прекомерним наплаћењем, тужити се како би га строгом одговору и казни подвргло.“¹²

Обезбеђивањем основних услова (откуп земљишта, изградња купатила и станова за бањске посетиоце) стекли су се услови да се пређе на подизање паркова у бањама, зарад веће угодности бањских посетилаца. Министарство унутрашњих дела 1856. године шаље допис Државном Савету: „Попечитељство Внутрени Дела чувствује необходиму потребу, да се за удобност, долазећи у Буковик на Киселу воду лица, поради употребљавања целителне онамошње воде, онај простор код исте са дрвима засади; јер до сада посети-тељи ове воде, никаквог тамо лада имали нису, а у томе оскудевати, ако није дејствително шкодљиво, то бар поред употребљавања оне лековите воде, није било ни полезно, по чему су за сада морали и многбројни болестници, пијући тамо воду, и лишени будући потребног лада, по жарком сунцу одати, што им је много досаде причињавало и дјејствије воде сметало и отешчавало. Попечитељство ово дакле необходимо нуждним држи, да се код речене минералне Буковичке воде, за сада бар главне стазице или путање, од меане до извора пијаће воде и до извора купатила са дрвима засаде, онаквим, какова се у тамошњој оближњој околини, цели одговарајућа наћи могу“ [7:228]. Неколико година доцније у Буковичкој бањи је по замисли Косте Шрепаловића начињен парк „француског стила“ [13:23].

У очи бањске сезоне начелник санитета шаље допис окружним начелствима у којима се налазе бањска лечилишта. „Почем се време приближава у које на минералне воде потребујући, такове посјећивати (нечитко): то да би се свака неугодност за благовремено отклонила, кои би посјетитељи такови отачествени вода можда искусили због какове неоправке на правителственим зданијима при истим наодећим се, министарство внутрени дјела настојећим налаже тамошњем Начелничеству, да оно учини сходну наредбу како би се правителствена зданија (за Алексиначко:) Бања, (за Црнорјечко:)

¹² АС, МУД-С, ф V р 89 1849

Брестовачка Бања, (за Крагујевачко:) Код Киселе воде у Буковику, прегледала потребује ли какове оправке или не? Па ако се таква по надлежном рассмотренију покаже, то нека речено Начелство сврху исте предрачун сачини, и такви неотложно Попечитељству овом на одобрење поднесе.“ По добијеним одговорима др Е. Линденмајер шаље добијени предрачун за радове које треба обавити одељењу грађевина МУД молећи га „да оно има доброту благовремено потребно расположеније учинити, како би се вопросна оправка што скорије удјејствовати могла тим пре, што се већ приближило време, у које има минералне воде посјећивати; па да се не би посјетитељи исте Бање, због неоправке у вопросу стојећи зданија какову неугодност трпити морали.“¹³

в) Лекари долазе у бање. Ојшћии кујалишнии ред и друга бањска йравила.

У време у ком је Линденмајер начелник санитета на снази је „Наставленија за окружне лекаре и физикусе“ које је „Височајшим решењем“ 21. августа 1839. године објављено у Зборнику закона и уредаба изданих у Књажеству Србији бр I. У Тачки 14. „Наставленија“ записано је и да „Окружном физикусу припада (...) надзираније над лековитим водама“ [14:28].

Позивајући се на ову одредбу „Наставленија“ Министарство унутрашњих дела је наложило 1847. године окружним физикусима да летње месеце, када је бањска сезона, проводе у бањама које се налазе у њиховом округу. Ова одлука у многоме поспешује долазак болесника у бање.

Лековите воде из године у годину користи све више болесника. „Добар успех у овим бањама зависио је добрим делом од савета које су гостима давали окружни лекари којима је министарство наложило да лековите изворе који се налазе у њиховом округу током лета обилазе када год им се укаже прилика и да о овим обиласцима и својим опаскама подносе исцрпне извештаје.“ У Алексиначком округу је 1847. године био запослен хирург Ђока Новаковић. „Министарство је сматрало неопходним да за овај округ обезбеди једног свестрано образованог доктора медицине“ па је предложило да се Новаковић, као стар, и годинама активни лекар у Србији пошаље у пензију, а да се на његово место постави погодна личност

¹³ АС, МУД-С, ф IV р 33 1854

која ће моћи да одговори захтевима времена и датим околностима [9:§73g].

И поред тога што је постојала потреба да се у бањама запосле надзорници и искуснији чувари чији би задатак био, да поред бриге о бањским гостима, одговорно надзиру и државно власнишво, Државни савет 1847. године није одобрио да се ови трошкови финансирају из државног буџета. Одлучено је да општинске власти треба да брину о државном добру, а да се гости сами о себи старају [9:§73c].

Већ наредне године се испоставило да је у Буковичкој бањи земљиште с дрвећем и неколико зграда највећим делом године препуштено само себи, те је одобрено да се тамо запосли једна особа на коју је пренет надзор над овим државним власништвом, али и брига за одржавање бунара и хладног купатила. Из истих разлога запослен је 1849. године надзорник у Соко бањи [9:§86b].

„У слједству добивеног предписанија високославног Попечитељства внутрени дјела од 20 фебр. т. год. ПН^о 184 поставило је Началничество за чување и надзиравање Брестовачке Бање као тому способно лице а именов Веладића из Шарбановца с платом 3 талира месечно почињући од пр Ђурђева дне т. год. кои ће у исто време и дужност амамције при истој Бањи оправљати да и над свима другим тамо наодећим се добрима Правителственим точно надзираније води.“ Извештава „Високославно Попечитељство внутрени Дјела“, начелник црноречког округа мајор кавалџер Данило Стефановић 3. маја 1850. године¹⁴.

Временом, због великог броја посетилаца, јавља се потреба да се упосли још радника који ће бринути о хигијени купатила и бањског круга. Тако, 1851. године, срески начелник и физикус округа алексиначког обавештавају Санитетско одељење МУД да због повећаног обима посла насталог услед великог броја бањских посетилаца у Алексиначкој бањи (Сокобања) једно лице које обавља посао надзорника и амамције тај посао не може да обави на задовољавајући начин и тражи дозволу да се о трошку среске касе упосли још један амамција са платом од 1½ талира месечно. Овај помоћни амамција би радио само у току сезоне. Државни савет је дао одобрење.¹⁵

Рибарска бања има надзорника од 1852. године. Овај посао обављао је за плату од три талира месечно извесни Станоје Дурук „пандур са карауле Равне горе, среза Бугар-Моравскога“.

¹⁴ АС, МУД-С, ф V р 89 1849

¹⁵ АС, ДС, 319/1851

Начелништву крушевачког округа 15. јуна 1854. године упућен је акт следеће садржине: „Да би се купатило Бање Рибарске у Окр. Крушевачком надлежно надзиравати могло Његова Свјетлост Господар и Књаз наш по надлежном предложено Попечитељства внутрени дјела од 10. пр. м. СН^о 430. са сагласијем Совјета од 24. истог мца Н^о 412 нашло је за добро под 26 пр. мца ВН^о 469 височајше рјешити: да се при реченој Бањи, једно нарочито лице с платом од 5 талира месечно, или 60 талира годишње постави, коме ће дужност бити брижљиво чувати и надзиравати Правителствено добро, и коме ће се и дужност тамошњег Амамције предати.

Које височајше Рјешеније у одговору на Извешће од 31. Марта ов. год. ЛН^о 28. Попечитељство ово настојећим налаже том Началству да оно на овај конач нађе и постави једно ваљано лице и наложи му у дужност: а) да сву могућу и нуждну чистоћу у Амамима одржавати; б) барем два пута на дан т. ј. у јутру и на подне сву воду испустити и купатило свако добро опрати има; в) да настојава да се свакиј у купатилу пристојно влада и воду ни чим необнечишћава; г) да после заласка сунца ником недозвољава купати се; д) да сам при испуњаванију своје дужности сваку учтивост и тачност наглашава и кромје тога е) да непропушта све онде наодеће се правителствено добро брижљиво надзиравати и на то мотрити да се истом или правителственим зданијима никаква штета неучини; и напоследку з) да ће се он, ако неби у својој дужности точан био, одма из службе отпустити.

Ако тамошње начелничество држи да ће Станоје Дурук дужностима по вопросној служби надлежно одговарати моћи: нека га у такову уведе и постави га са месечном платом од 5 талира рачунајући од дана, у кои га поставило буде, но у овом случају нека попуни одма његово мјесто на Караули Равне горе на надлежан начин.“¹⁶

У буџету за 1852 годину била је предвиђена примерена сума за надзорнике лековитих извора [9:§89k] тако да је надзорнику Рибарске бање одређена плата од 60 талира годишње, чиме је по плати изједначен са надзорницима Брестовачке, Буковичке и Соко бање. Ови надзорници били су непосредно потчињени среском начелнику који је имао право да их прима и отпушта.

Буџетом за 1852. годину предвиђено је и да „место окружног лекара у Алексинцу због важног лечилишта у Бањи буде подигнуто на ниво физиката“ [9:§89k].

¹⁶ АС, МУД-С, ф IV р 9 1854

Министарство унутрашњих дела је исте године донело и одлуку да питање боравка окружних лекара у бањама за време сезоне трајно реши. Из тог разлога је 30. маја упутило наредбу окружној власти у Алексинцу да свом лекару наложи да три летња месеца треба да проводи у Бањи и да одатле обавља све своје службене задатке. Окружна власт требало је лекару да припреми смештај у државном здању, а службене послове да с њим обавља писменим путем и да га само у ванредним случајевима позива у Алексинац.

Министарство је дало и детаљне инструкције о обавезама лекара и надзорника бање и прописало „општи купалишни ред“. О обавезама надзорника бање већ је било речи. Окружни лекар је од министарства добио следеће инструкције:

„У општем смислу: 1) да кућни ред одређен за купатила на различитим местима пружи публици на увид; 2) да лично и у сарадњи са среским начелником поштује све одредбе; 3) да у сарадњи са среским начелником из канцеларије бањским гостима дели смештај, али и да свакој особи која оштети државно добро то и наплати; 4) да води рачуна о миру, реду и чистоћи, да опомиње све оне који не поштују ред и правила, а према потреби и да их кажњава; 5) да запосли чувара и, уколико је потребно, на одређено време прими помоћног. За женско купатило да прими у службу разбориту чуварку.

Посебно лекар има задатак: 1) да води редовно протокол о болестима за све бањске госте и да никоме не дозволи да по четврти пут користи купатило, уколико се није пре тога пријавио бањској канцеларији; 2) да за сваког госта према његовом здравственом стању одреди начин употребе купатила; 3) да се код бањских гостију обавештава о успеху купања; 4) да надзире чистоћу у и око купатила, и одржава потребни мир и ред. Уколико то не може сам да постигне, да затражи помоћ месне власти; 5) да на крају летње сезоне министарству достави главни извештај о тој бањи; 6) да води рачуна о томе да чувари испуњавају своје службене задатке.“

Општим купалишним редом је уређено понашање бањских посетилаца: „1) нико од гостију без изузетка не сме да се окупа више од три пута, уколико се није пријавио лекару у бањској канцеларији. Лекар ће бесплатно саставити протокол о здравственом стању те особе, дати јој савете и одредити јој купања; 2) мушкарци и жене купају се у купатилима која су одређена за њих и при томе користе своју опрему за купање; 3) у купатилима треба поштовати потребан мир и пристојност и не треба ометати друге госте; 4) у купатилу не смеју да се користе сапун, јаја, мелем и слично, да се вода не би испрљала. Ови производи могу се користити само изван базена; 5)

Особе са спољним здравственим проблемима морају према упутству лекара да се купају одвојено; 6) По заласку сунца без посебне дозволе лекара купање је забрањено; 7) Смештај у државном здању добија се у бањској канцеларији; 8) Пошто је болесницима потребан мир, у околини купатила, као и у и око државних здања нису дозвољени бука и забава, посебно ноћу; 9) Ова установа је на трошак државе уређена за општу корист, а не за појединце. Стога се гости моле да на и у здањима не изазову никакву штету. Свака штета ће бити поправљена о трошаку особе која ју је проузроковала; 10) Евентуалне жалбе гости треба да упуте лекару у бањској канцеларији.“

Окружним начелштвима у Зајечару и Крагујевцу такође је наложено да окружни лекари стално бораве у Брестовачкој, односно Буковичкој бањи, или, уколико то није могуће, да их у току сезоне чешће посећују, као и да о свом раду достављају министарству опширне извештаје, који обухватају и примедбе и предлоге [9:§90а]. Следеће, 1853. год, наложено је окружном лекару из Зајечара да током лета из бање обавља све своје обавезе и то на основу инструкција које су му достављене [9:§98а].

Прописан је и садржај лекарског извештаја. Извештај треба да садржи збирне податке о бањским посетиоцима, њихов укупан број (одвојено исказан број мушких, женских и деце), од којих су болести боловали и са каквим успехом су лечени, и да ли је било смртних случајева у бањи. Такође, требало је да се наведу и друга важна запажања у вези са здрављем посетилаца.

У извештају је требало да се детаљно наведе и какво је време било у току трајања бањске сезоне.

У другом делу извештаја требало је да се коментаришу услови смештаја, рад поште, надзорника бање итд. Бањски лекари су давали и предлоге како да се побољшају услови за смештај и лечење у бањи.

Протокол који је био саставни део извештаја садржавао је следеће податке о пацијентима: (1) кога је дана и месеца дошао; (2) име, презиме и занимање; (3) године старости; (4) из ког је места и окружија; (5) наименовање и опис болести, (6) лекарска наредба за употребљавање целителне воде; (7) ког је дана и месеца отишао; (8) успех и примечанија¹⁷.

¹⁷ АС, МУД-С, ф I р 65 1860

2) „Опис минерални и лековити вода...“

Крајем јуна 1853. године „Начелник Санитетског Отдјеленија“ пише молбу „Високославном Попечитељству внутрени Дјела“.

„У највећој покорности подписани усуђује се високославном Попечитељству молити, да би му оно дозволило шест недеља дана од своје дужности одсуствовати. Он је више година дана купио материјала за једно Описаније свију наши до сада познати минерални и лековити вода, да се он већ и у стање види онаково дјелце јавности предати. Но пре него што би ту своју намјеру удвиствовати предузео, нуждно му се чини, накрај они њему у Цкр. Аустр. држави познати цјелителни вода јоште упознати се и са оним у Боемској, целој Европи познатих, тако и са оним у Хрватској извирућим као нама најближе лежећим, – и зато он у највећој понизности моли, да би му ово високославно Попечитељство дозволити изволело, да он за шест недеља дана тај свој пут предузети може. Високославнога Попечитељства најпокорнији Др Ем Линденмајер“¹⁸.

На полеђини ове молбе записано је: „27. Јунија 1853. СН^о 839. Одобрава се.“

Линденмајер је свој балнеолошки приручник, први у Србији објавио 1856. године под насловом „Опис минералних и лековитих вода. Опис минералних вода и њихова употреба уопште а посебно лековитих вода у Књажевству Србији до сада познатих“.

Књигу је посветио „болујућем народу“.

Већ на самом почетку књиге Линденмајер пише „Цељ овога мог дјелца никаква друга није, него у нечем објаснити лековите воде и употреблење исти, – поглавито у нужди налазећим се лицима, која потребу осећају, а и желе своје порушено здравље на некој цјелитељној води поправити. На ово ме је побудила та околност, што често виђамо, да су овакова лица из они мјеста, гдје су се надала своје здравље поправити, не само исто онако у нашу средину повраћају, као што су и отишла, и да су само време своје и новце узалуд потрошила, но доста пута ови бједни помоћи тражећи јоште се у горем стању, него што су на лековите воде отишли, кући повраћају. Све то јединствено зато бива, што ни поњатија нису имали о божественим тим даровима.“ [3:5]. Будући да је све већи број „страдалника кои неку воду пооде“ потребно је да се да „објаснење ови благодатни вода“ као и правила за употребу минералних вода. Линденмајер је свестан несавршености свог дела, „јер ми је веома добро познато, да се оваквиј задатак саотвјетно важности предмета лако не израђује, и да много више потребу-

¹⁸ АС, МУД-С, ф IV р 32 1853

је и времена и труда, да се свестрано изцрпи, него што сам ја по мом положенију у стању био на настојећи посао свега тога жртвовати ; и зато нека ме вјештаци изволе извинити, па нека настану, како ће они моје несовршене листове скорим временом са довршенијим радом замјенити. Но надам се, да ћу по овом пољу бар први лед разбити, и бар првој потреби колико толико одговорити, како год што сам увјерен, да ће свакиј болестник, који се нешто помоћи нада од некоје лековите воде, бар полезно објаснење у овим листовима наћи“ [3:6].

Линденмајер је књигу поделио на четири одељка. У I су напомене о води уопште и о њеној важности, у II се објашњава постанак минералних вода и деловање лековитих вода уопште „т. ј. како који род воде, ма у ком крају свијета она извијала, на човечиј живот по дојакошњем искуству обично дјејствује“; у III су назначена општа правила који се треба придржавати при употреби минералних вода, а у IV је по азбучном реду „изчислио оне минералне и цјелитељне воде, које су у Србији до сад познате.“

Линденмајер у овом приручнику користи тадашњу поделу минералних вода на 9 класа или разреда, и то: „(1) Киселе воде, (2) Лужне воде, (3) Чудовате соли садржавајуће воде, (4) Горке воде, (5) Слане воде, (6) Кречне воде, (7) Сумпоровите воде, (8) Гвожђе садржавајуће воде, (9) Неизвјестне воде.“

Напомиње да се број класа умножава, јер „у сваком раздјелу има и ладни и врући вода, које влијанијем њине топлоте, на човечије здравље различито дјејствују [3:19]“.

Детаљно описује сваку од ових класа наводећи њен основни хемијски састојак који је дефинише, и код којих болести је треба употребљавати. Нпр. киселе воде „уредно и задуже употребљаване показују своје дјејство поглавито на слузаве коже стомаха и црева; на слузаве коже дисајући, и мокраћњи орудија. Ове воде дакле могу се с ползом употребљавати у сљедујућим болестима: при слабом стомаку, у горушици или љутини, при грчевима у стомаку, у тежкој столици, у наступу (Colica) и млогим ветровима, у болести од глиста; даље у отеченој црној цигерици, или слезини (крепа или далак) нарочито после грозница, у задржаним шуљевима, и у задржаном женском времену; тако су се показале полезним у дуготрајућем кашљу од простога назеба са много балгана, у заслужавим орудијама за мокраћу, и тегобама при пуштању исте, поглавито од мокраћног песка ил камена долазећим. Но могу и шкодити непредострожно употребљиване при воспалењу какове важне части тела, при превеликој наклоности к проливу, при врло јако текућим шуљевима или јаком женском времену, при наклоности к удару (шлогу); такођер су шкодљиве у јектики или сувој болести.“ [3:21]. На крају описа наво-

ди стране и наше воде које спадају у тај ред. Нпр. лужне воде: *Емс* у Германији (врућа), *Билин* у Ческој, *Тејлиц* у Ческој (врућа), *Х. П. Паланка* у Србији [3:23].

У девету класу („Неизвјестне воде“) „*сїадају оне, у којима, бар досада, никакове љековитїе частїи у нешїио више значењем количесїву нађене нису*, да би се из ови толковати и објаснити могло оно велико дјејство, које такве воде на човечије здравље у извјестним болестима обично показују.“ [3:32].

Све до проналаска радона и открића да се у овом случају ради о радиоактивним водама, оне су од разних аутора називане неизвјестним или индиферентним водама. Ево како Линденмајер објашњава њихово дејство: „Дјејство њино изасњава се у садашњем вјеку тиме, што је познато, да свака вода што је она чистија, то и већма развија својство разстварати, разтопити и у себе примати части, с којима она у додир долази. Дакле вода ови извора како попијена, тако и путем коже при купању пробија унутрашње части тела, па разствара, и разтопи све што нађе противу природе у болешљивом човечијем саставу; а све што је здраво и при пуној снази лакше даје одпор дјејству исте воде. Тако разтопљене, разтворене и у себе примљене части истерује вода природним путем. Но извјестно је од ове класе вода, да се она врло успјешно употребљује у костобољи, нарочито у зглавцима појављујућој се (Arthritis), у млитавости или узетости удова (Paralysis) после шлога, или као сљедства старости; у невољама од шуљева, од мокраће, и камена; од задржаног женског времена, у жљездама (шкрофла), у застарјелим ранама, и неким кожним болестима; тако и у обштој слабости од живаца, раздражености, и за неродкиње употребљење ови вода од велике је ползе. Но поред свега предизложенога, искуством је доказано, да оне и штету болестницима нанети могу при воспаленијама важни органа, при јектики, при пљувању крви и наклости к шлогу.“ [3:32].

Трећи одељак почиње реченицом *Поредак је душа свачему*. „По чему ће лако и поњатно бити, да се свакиј при употребљавању ови вода некога поредка придржавати мора. Кад је већ при каквој обичној болести безусловно потребно за изцјелење од исте, да болестник избегава најточније све оно, што му је болест причинило: то је у толико нуждније при застарјелим и запуштеним болестима, противу кои људство на цјелителним водама обично помоћи тражи, – најсовјестније клонити се свега, што би извјестну какову болест раздражити могло.“ [3:34].

У првом делу трећег одељка налазе се правила у погледу одевања, исхране, физичких активности и у опште „занимања“ којих

треба да се придржавају они који су дошли у бању тражећи лек за своју болест. Линденмајер посебну пажњу посвећује дијететском режиму живота у бањи: „Односно на *јела и њића* главни закон да му остане: умерено јести, и никада непретоварити стомах, а избегавати свако јако пиће. У осталом нагло да непромене сасвим свој обичај, но постепено. Пожеланом изцјелењу противна су јела: масна и дебела, љута и много кисела јела; а поремећава свако добро дјејство јако и љуто пиће. Зато се дакле у забрањена јела бројати има: зрео пасуљ, грашак и сочиво; купус пресан ил кисео; дебело месо, свињеће месо, свако суво месо, масне и слане рибе, гуске и патке поматоре; свакојака салата зелена, дакле и краставци и паприке; тврдо кувана јаја, ил с пиварским квасцем умјешена; свако воће некувано, дакле и диње, лубенице, кукурузи. У забрањено пиће спада: ракија, рум, тежко црно вино, и много црне кафе. – Јоште у обзиру јела имам примјетити, да ће невољнику боље бити, што мање вечеравао буде.

Движеније и владање, или заниманије не треба лечећи се болестник из вида да губи; јер ово двоје веома је важно при употребавању цјелителни вода зато, што ће он тиме, ако воду буде по нужди употребљавао, најбоље дјејство њено подпомагати. Болестник рано да устаје од спавања, и спрам времена обучен одма да почиње шетати се по чистом воздуху, по лепом предјелу; и само кад је много непријатно време може одање у соби или у затвореном простору у нешто накнађивати оно одање у слободној природи. Но таково одање да се никада не тера до умора; и зато је нужно да се човек и седењем одмара у веселом друштву и у пријатним разговорима; како год што ће нужно бити око подне шетање по сунцу избегавати. После подне особито се може препоручити јашење, или вожење. Спавање после подне није савјетно; како год што треба избегавати свако, тјелесне или умне силе много усиљавајуће заниманије. Сва цел владања да буде управљена на развеселити се, што ће само у пријатном друштву достигнути моћи.“ [3:38].

У другом делу трећег одељка Линденмајер говори о начину употребе минералних вода.

„Љековите воде, биле оне ладне ил вруће, осим једне горке воде, могу се употребљавати (1) *као њиће*, (2) *као куйаџићло*, (3) *као њоливање или њојрскање, њако названо „Душ-бад“*, (4) *као њара* (Дамфбад), (5) *као гас*, и на последку (6) *као блаџо* (Шлам – или Моор-бад)“.

Даље следи детаљно упутство која класа минералних вода се на који начин употребљава, као и правила за употребу сваке од њих.

У *четвртом одељку* Линденмајер наводи „Минералне и цјелителне воде у Књажевству Србији“.

Основна подела минералних вода је по њиховој топлоти. Дели их на (а) *Ладне воде до 15 градуса Ромировог тхойломера* (у ову групу спада 28 вода¹⁹), (б) *Млаке воде од 15 до 25 градуса Ромировог тхойломера* (пет вода²⁰), (в) *Тойле воде од 25 до 30 градуса Ромировог тхойломера*, (четири воде²¹) и (г) *Вреле воде од 30 градуса ња навише* (четири воде²²).

Потом набраја све воде по азбучном реду дајући основне податке о њима. Пример: „**Врњци**, село у Окружију Крушевачком, Срезу истога имена, има један млак извор, који по Бар. Хердеровом испиту садржава: Угљокисел. воздуха или гаса (млого), Солнокисел. натрона (Mur. patri), Угљокисел. гвожђа.

По овом испиту види се, да је ова вода млака и кисела, какове се у природи ретко појављују, и Бар. Хердер уподобио је ту воду лековитој води у *Карлсбаду њод именов „Шлозбурн“* познатој.

¹⁹ „**Бадања-долња** у Окр. Подринском у Срезу Јадарском, **Бања** у Окр. Крагујевачком у Срезу Јасеничком, **Бањица** у Окр. Чачанском у Срезу Трнавском, **Бела-вода** у Окр. Јагодинском у Срезу Темнићском, **Брђани** у Окр. Рудничком у Срезу Моравском, **Буковик** у Окр. Крагујевачком у Срезу Јасеничком, **Буци** у Окр. Крушевачком у Срезу Крушевачком, **Везичево** у Окр. Пожаревачком у Срезу Млавском, **Вишњица** у Окр. Београдском у Срезу Подунавском, **Дражимировац** у Окр. Њупријском у Срезу Ресавском, **Жаочани** у Окр. Чачанском у Срезу Трнавском, **Ковиљача** у Окр. Подринском у Срезу Рађевском, **Конарево** у Окр. Чачанском у Срезу Карановачком, **Мајдево** у Окр. Крушевачком у Срезу Крушевачком, **Милица** у Окр. Њупријском у Срезу Ресавском, **Отеница** у Окр. Чачанском у Срезу Трнавском, **Сеземча** у Окр. Крушевачком у Срезу Крушевачком, **Слатина** у Окр. Крајинском у Срезу Брзопаланачком, **Слатина** у Окр. Крушевачком у Срезу Крушевачком, **Слатина** у Окр. Чачанском у Срезу Трнавском, **Смрдљиковац** у Окр. Рудничком у Срезу Качерском, **Стублине** у Окр. Ваљевском у Срезу Посавском, **Студеница** у Окр. Чачанском у Срезу Студеничком, **Треботин** у Окр. Крушевачком у Срезу Крушевачком, **Трнава** у Окр. Чачанском у Срезу Трнавском, **Хасан Пашина Паланка** у Окр. Смедеревском у Срезу Јасеничком, **Јаловик** у Окр. Шабачком у Срезу Посавском, **Црниљево** у Окр. Ваљевском у Срезу Подгорском.“

²⁰ „**Врњци** у Окр. Крушевачком у Срезу Крушевачком, **Калуђерица** у Окр. Београдском у Срезу Подунавском, **Ковиљача** у Окр. Подринском у Срезу Рађевском, **Коренито** у Окр. Подринском у Срезу Јадарском, **Цервин** у Окр. Крајинском у Срезу Кључком.“

²¹ „**Благовјештеније** у Окр. Рудничком у Срезу Моравском, **БогUTOвац** у Окр. Чачанском у Срезу Карановачком, **Брестовац** у Окр. Црнорјечком у Срезу Вражогрнском, **Рибари** у Окр. Крушевачком у Срезу Бугарморавском.“

²² „**Бања** у Окр. Алексиначком у Срезу Бањском, **Бања** у Окр. Крушевачком у Срезу Јошаничком, **Брестовац** у Окр. Црнорјечком у Срезу Вражогрнском, **Гамзиград** у Окр. Црнорјечком у Срезу Зајечарском.“

Једно дакле због саставни части, до сада већ у тој води нађени; а друго, што је она млака и веома сходна за пијење, тако и за купање, велико заслужује вниманије и лепу будућност обећава. – Пожелано је дакле, да би се ова вода цјелисходно уредила.

Употреблење ове воде, биће превозходно полезно у свим оним болестима напред код кисели вода уобште напоменутим, с том само примјетбом, да ће она и веће јоште дјејство показати моћи, што је она млака и што ју не само стомах лакше сносити може, но што се и боље у стомаху свари; при том што ће се за купатило одма употребити моћи, без да се најпре смлачити мора.

Начин употреблења исте, јесте онај, који је уобште за пијење и купање прописан. [3:93]“

Линденмајер књигу завршава следећим речима: „Пре него што ћу се од почит. читатеља праштати, не могу да опет не споменем моју жељу: да вештаци изволе настављати, како би се скорим ово моје несавршено дјелце могло допунити; а невољници да се међутим, док не буду што у том обзиру савршенијег имали, с овим задовоље, и да набљудавају изложене савјете са онаковом ревношћу, с каквом су им исти поднешени. [3:126]“

Закључак

Др Емерих Линденмајер је на месту начелника санитета провео безмало 14 година. Као активан лекар радио је у Кнежевини Србији три деценије. Током свог службовања посебну пажњу је посвећивао нашим бањама, поготово у годинама када је са места начелника санитета могао да снажно утиче на њихово уређење и развој. Примера ради, Линденмајер долази у Буковик 1836. године. Сем извора у будућој бањи нема ничега. Па ни та вода коју је „безсмртни у Србству Доситеј већ пре 1811. године, ради побољшања свога здравља употребљавао“ [3:86] није хемијски испитана. Прву анализу урадиће управо Линденмајер. Десетак година касније почиње уређивање бање. Пара нема довољно да би се радило брзо, али полако и штедљиво усмеравајући новац на најпотребније бања се развија. Јосиф Панчић, тада окружни физикус, у извештају из јула 1849. године пише да је у Буковичкој бањи хигијена незадовољавајућа, да је простор око бање слабо ограђен и да по њему шетају говеда и свиње [15:136]. А само седам година доцније почиње изградња модерног парковског простора.

Линденмајер је разумевао значај бања за лечење и здравље становништва, пре свега оног његовог слоја који није могао да троши

новац за лечење у скупим европским бањама, јер га једноставно није ни имао. Међутим, корист од развоја наших бања није била само у лечењу „сиротних“. Бање се развијају, изграђују се добри конаци, у њих почиње да долази и богатија клијентела. Тако се стиче још један добитак. Уместо да свој новац троше у страним бањама, троше га у Кнежевини. О економском значају бања Линденмајер је писао у својим предлозима Министарству. Развојем бања и њиховом популаризацијом привлаче се и гости из суседних земаља.

Др Емерих Линденмајер је поставио темељ за изградњу наших бања. Његови новински текстови, а поготово балнеолошки компендијум *Опис минералних и лековитих вода...* створили су тражњу за минералним водама и код оних који, из било ког разлога, нису могли да оду у бању, већ „цјелителне воде код своје куће пију“. Минералне воде се „у милионима крчага по свету разасиљу“ [10:45] пише Линденмајер. Захваљујући његовом раду у Кнежевини Србији се зачела и нова привредна активност, продаја флашираних минералних вода.

Истине ради, треба рећи да је на развој бањског лечења у Србији велики утицај имало и то што су кнежеви из обе династије (Обреновића и Карађорђевића) и сами својим средствима финансирани изградњу наших бања.

Подршка коју је Линденмајер добијао од својих министара, пре свега Илије Гарашанина који му је био најдуже непосредно надређен – скоро 9 година, и кнеза Александра омогућавала је само да његово стручно знање, општа култура и прегалаштво дођу до јачег изражаја.

О темељности, комплексности и дуговечности његовог рада говоре и следећа два податка:

1. Дуги низ година је његова књига *Опис минералних и лековитих вода...* била једини балнеолошки приручник у коме су се на једном месту налазиле основне информације о минералним водама у Србији и начину њихове употребе. Тек 1886. године Сима Лозанић даје у књизи „Анализе београдских и топчидерских пијаћих вода, минералних вода по Србији и српског фосилног угља“ преглед својих анализа минералних вода, потом 1900. и 1905. Марко Т. Леко објављује радове „Хемиско испитивање минералних вода у Краљевини Србији“ и „Лековите воде у Србији“, Р. Радојковић у Српском архиву 1909. године објављује студију „Минералне воде Србије и њихова лековитост као таквих“, а М. Леко, А. Шчербаков и Х. Јоксимовић 1922. године монографију „Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. Између два светска рата проф. др Лаза Ненадовић објављује две књиге. Прва је

„Бање, морска и климатска места у Југославији“, а друга уџбеник из балнеологије „Наука о минералним водама и минералним купкама“. Лимденмајеров *Опис минералних и лековитих вода* објављен је 1856. године и на немачком језику. До 1892. године, када Теофило Мирковић у Паризу брани дисертацију на тему минералних вода у Србији и објављује студију о српским минералним водама на француском језику, то ће бити једина књига о нашим лековитим водама и бањама коју могу да читају и они којима је српски језик непознат²³.

2. Све до проглашења Закона о уређењу санитарске струке и о чувању народног здравља 31. марта 1881. године, у чијем члану 29, тачка 5, алинеја д. је прописано да ће бањски лекар „израђивати тачне месечне рапорте лекарске и на концу сезоне један главни рапорт који ће слати Министру унутрашњих дела“ и прописаним садржајем главног бањског извештаја достављеним окружним начелствима расписом од 25. августа 1896. год. (СБр. 8196) на снази је био Линденмајеров пропис о извештајима бањских лекара [16:421].

Нова *Правила о одржавању реда на минералним водама* донета су на основу члана 29, тачке 8 поменутог Закона о уређењу санитарске струке..., 19. маја 1888. године (СБр. 3073) [17].

Емерих Линденмајер је своје пензионерске дане проводио у Београду радећи на књизи *Србија, њен развој и најредак у санирању са најоменама о целокупном санирањском стању на Оријенту* која је, на немачком језику, објављена у Темишвару 1876. године.

Краљ Милан је, на основу члана 11. Закона о одличјима, 23. јануара 1883. године за заслуге према Краљу и Отаџбини одликовао „Орденом Таковским III реда (командерским крстом) ... у стању покоја д-ра Емериха Линденмајера“²⁴ Тим симболичним чином Краљевина Србија је одала признање особи која је поставила темеље њене модерне санитарске службе [18:77].

²³ Лозанић С. *Анализе београдских и швајцарских лековитих вода, минералних вода у Србији и српског фосилног угља*, Београд, 1886; Леко МТ. Хемијско испитивање минералних вода у Краљевини Србији, у: *Споменик Српске краљевске академије*, 35 (1900) 104–157; Леко МТ. Хемијско испитивање минералних вода у Краљевини Србији, *Први конгрес српских лекара и природњака 1904*, књ. 2, Београд, 1905, стр. 5–19; Радојковић Р. Минералне воде Србије и њихова лековитост као таквих, *Српски архив за целокупно лекарство*, XV, 1909 (1–7); Леко М, Шчербаков А, Јоксимовић Х. *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрватина и Словенаца*, издање Министарства народног здравља, 1922; Ненадовић Ј. *Бање, морска и климатска места у Југославији*, Београд, 1936; Ненадовић Ј. *Наука о минералним водама и минералним купкама*, Београд, 1933; Mirkovitch Th. *Etude sur les eaux minerales en Serbie*, Paris 1892.

²⁴ *Српске новине*, бр 41, 22. фебруара 1883. године

Архивска грађа

Архив Србије

- Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (АС, МУД-С)
- Државни савет (АС, ДС)
- Поклон у откупу (АС, ПО)

Литература

- [1] Михаиловић В. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији. В. Др Емерих Линденмајер, *Српски архив за целокујно лекарсџтво*, 1938, XL(7): 824–841
- [2] Ваџић З. Хемијске анализе минералних вода Кнежевине Србије, у: *800 година српске медицине – Соколски зборник*, Инфинитас&СЛД, Београд, 2012.
- [3] Линденмајер ЕП. *Ојис минералних и лековитих вода и њихова ујојпреба ујојшће, а јосебно лековитих вода у Књажевсџтву Србији до сада јознатих*, Београд, 1856.
- [4] Линденмајер ЕП. Минерална вода. У Буковику и близу Лознице, *Србске новине. Магазин за художесџтво, књижевсџтво и моду*, Будим, 1839, 2(7–9): 26–27, 30, 33–34
- [5] Михаиловић В. О популарисању медицине. Прилог два популарна чланка из наше раније прошлости. *Српски архив за целокујно лекарсџтво*. 1938, XXXIX(2): 97–100
- [6] Аноним [Линденмајер ЕП]. Минерална вода у Црниљеву у ваљевском окружију, *Подунавка*, бр. 42, 9. октобар 1843, стр. 173, 174
- [7] Михаиловић В. О лековитим водама у обновљеној Србији. у: *Из исџторије саниџејта у обновљеној Србији од 1804–1860*: САНУ, Књига CLXXX, Одељење медицинског наука, Књига 4, Београд, 1951.
- [8] Марјановић В. *Фармаџија Србије у XIX веку*, Ветпром, Београд, 1970.
- [9] Lindenmayer EP. *Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitaets – wesen mit Andeutungen über die gesamten Sanitätsverhältnisse im Oriente*. Temeswar 1876. [Линденмајер ЕП. *Србија, њен развој и најпредак у саниџејту са најоменама о целокујном саниџејтском сџтању на Оријенију*, Темишвар, 1876, необјављени превод]
- [10] Аноним [Линденмајер ЕП]. Лековите воде у погледу на наше стање, *Родољубац*, број 6, 4. јуни 1858, стр. 45–47, и број 7, 11. јуни 1858, стр. 54–56

- [11] Аноним [Линденмајер ЕП]. Хемическа анализа минерални вода, *Родољубац*, број 16, 13. август 1858, стр. 126-128
- [12] Ђорђевић ТР. *Медицинске њриликe у Србији за време њрве владе Кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, друго издање, Библиотека Централног хигијенског завода бр. 31, Београд, 1938.
- [13] Коларевић В. Буковичка кисела вода „Књаз Милош“ (1811–1896), у *Природне минералне воде „Књаз Милош“*, ДП „Књаз Милош – Буковичка бања“, Аранђеловац, 1966.
- [14] *Санитетски зборник закона, уредаба, расписа и њрејписа*, Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење, књига I, прва свеска, у Београду, у Државној штампарији 1879.
- [15] Марјановић В. *Здравствена култура Крагујевца у XIX веку*, ООУР Фармација, Крагујевац, 1879.
- [16] *Српски архив за целокујно лекарство*, 1899, V(8): 421–423
- [17] *Санитетски зборник наредоба, расписа и њрејписа*, Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење, књига II, свеска трећа, Београд, 1889, стр. 233-256
- [18] *Шемањизам одликованих лица у Краљевини Србији од 1865. до краја 1894*, издање Канцеларије Краљевих ордена, Београд, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1895